

## Wstęp

W niniejszej książce podejmuję refleksję nad zagadnieniem pamięci o ukraińskiej tradycji intelektualnej w prozie Walerija Szewczuka osnutej na kanwie zabytków dawnego piśmiennictwa ukraińskiego bądź nim inspirowanej.

W pierwszym, teoretycznym rozdziale ukazuję specyfikę ujmowania przez Szewczuka zagadnień pamięci; omawiam zwłaszcza jego strategie intertekstualne. W rozdziale drugim analizuję tryptyk *Три листки за вікном*, przede wszystkim jego pierwszą część, będącą nawiązaniem do zabytku autobiograficznego piśmiennictwa ukraińskiego z XVII wieku. Trzeci rozdział poświęcam monumentalnemu dziełu *Тіні зникомі*<sup>1</sup>, które w duchu romantycznego profetyzmu ukazuje proces przebudzania się tożsamości skolonizowanej.

Oba wymienione tu utwory Szewczuka podejmują kwestię rosyjskiej kolonizacji i jej skutków w sferze pamięci, kultury i świadomości społeczno-politycznej Ukraińców. Oba nobilitują ukraińską kulturę wysoką epok poprzednich (głównie tradycję barokową). Pierwsza powieść jest egzemplifikacją charakterystycznej dla Szewczuka poetyki neobaroku, analizowanej przez Natalię Horodniuk, druga – nawiązując do gatunku kroniki rodowej – ukazuje dzieje Ukrainy w duchu romantycznego profetyzmu.

Rozdział czwarty dotyczy krótkiego opowiadania Szewczuka *У череві апокаліптичного звіра*, które napisał zainspirowany stworzonym w 1764 roku listem Hryhorija Skoworody do Mychajły Kowalyńskiego. Kolejne dwa poświęcam utworowi Szewczuka *Око прирви* – powstałemu

---

<sup>1</sup> O tej powieści pisałam w swoich poprzednich artykułach; bibliografię do nich wraz z informacją o wykorzystaniu fragmentów tych artykułów w jednej z części niniejszej książki podaję w odpowiednim rozdziale.

na podstawie żywota świętego Szymona Słupnika, spisane go przez Dmytra Tuptałę – oraz powieści *Ha poli smirennomu*, będącej trawestacją *Patoryka Kijowsko-Pieczerskiego*. Oba teksty to obleczone w maskę średniowiecza antyutopie stosujące retorykę religijną jako narzędzie dekonstrukcji dyskursu totalitarnego. Prace te są autorską formą rozliczenia z doświadczeniem komunizmu i analizą stanu świadomości zbiorowej w warunkach opresji.

Wszystkie utwory zamieszczone w niniejszej książce łączy zagadnienie pamięci kulturowej realizowane poprzez intertekstualną grę z dziełami epok poprzednich. Autor sięga do ugruntowanych symboli i strategii narracyjnych, by na ich podstawie zbudować opowieści jednocześnie nowoczesne i zanurzone w tradycji – i za ich pośrednictwem diagnozować własną współczesność. Elementem łączącym analizowane utwory jest także typ głównego bohatera narratora – to „człowiek księgi”, uczony, mędrzec, wędrowiec, a przede wszystkim pisarz tworzący niekończący się, nadbudowywany na dorobku przodków „tekst pamięci”. Ten typ bohatera – porte-parole autora – daje wyraz przekonaniu o tekstualnym, narracyjnym charakterze poznawania przeszłości, co z kolei determinuje rozumienie pamięci jako procesu opartego na indywidualnej interpretacji. Wysoki status nadawany przez autora słowu pisanemu sprawia, że jego proza jest formą refleksji nad wpływem tradycji kulturowej na współczesne procesy autoidentyfikacyjne, a także praktyką autotematyczną – to analiza dawnych i współczesnych strategii narracyjnych, które kształtują kulturę danej epoki, a także indywidualny sposób myślenia i odczuwania rzeczywistości.

Interesująca mnie tu część twórczości Szewczuka, oparta na ukraińskim dorobku intelektualnym i kulturze wysokiej epok poprzednich, zwłaszcza wykorzystująca tradycję barokową, jest w niewielkim stopniu znana w Polsce. Z omówionych w niniejszej książce utworów tylko jeden – *Око прізви* – został w całości przetłumaczony na język polski<sup>2</sup>; dostępne są poza tym tłumaczenia dwóch rozdziałów powieści *Ha poli smirennomu* (*Jak z brata Semena wypędzono diabła*<sup>3</sup> oraz *O Isakiju, do którego*

---

<sup>2</sup> W rozdziale poświęconym temu utworowi wykorzystuję ten przekład, w pozostałych przypadkach zamieszczam własne tłumaczenia poszczególnych cytatów ukraińskojęzycznych, które podaję w przypisach.

<sup>3</sup> Tłum. Stanisław Edward Bury, zob. „Tygodnik Literacki” nr 9/1990, s. 6–7.

przychodził Chrystus<sup>4</sup>). Jak pisała Walentyna Sobol, Jerzy Litwiniuk zdążył przetłumaczyć również powieść *Три листки за вікном*, którą analizuje w drugim rozdziale niniejszej książki, jednak tłumaczenie do tej pory nie doczekało się publikacji<sup>5</sup>. Polski czytelnik ma dostęp przede wszystkim do przekładów wczesnych, realistycznych powieści pisarza, a zmianę jego poetyki może prześledzić, porównując je z utrzymaną w nurcie realizmu magiczną powieścią *Dom na wzgórzu*, przetłumaczoną także przez Jerzego Litwiniuka<sup>6</sup>. Nie jest więc Szewczuk całkowicie obcy naszemu odbiorcy. Walentyna Sobol zauważyła nawet, iż pierwsze tłumaczenia jego utworów ukazały się w Polsce w okresie, gdy w Ukrainie ich publikacja była zablokowana, choć ówczesne opracowania dotyczące tego autora nie dostarczały informacji o jego faktycznej sytuacji jako pisarza – w radzieckiej Ukrainie podlegał on cenzurze i został zmuszony do tzw. wewnętrznej emigracji:

Упродовж 1969–1979 років, коли Валерія Шевчука не друкували в Україні і він був включений до *чорного списку*, у Польщі саме в цей час читачі отримали змогу прочитати п'ять його прозових творів. [...] Із відстані часу не може не вражати такий собі тоталітарний парадокс. З одного боку, доступ до творів Валерія Шевчука, однак, з іншого боку, брак правдивої інформації як про тогочасну вкрай несприятливу в Україні ситуацію української літератури, так і про скрутне становище, в якому перебував сам письменник.<sup>7</sup>

<sup>4</sup> Tłum. Tatiana Hołyńska, zob. *Rybo-wino-kur*, Warszawa 1994.

<sup>5</sup> Валентина Соболев, *В. Шевчук і Польща*, „Всесвіт” nr 7–8/2003, s. 238.

<sup>6</sup> Z dorobku powieściowego autora opublikowano w języku polskim następujące pozycje: *Nabrzeżna 12* (tłum. Zofia i Stanisław Głowiakowie, Warszawa 1974), *Odmieniec* (tłum. Zofia i Stanisław Głowiakowie, Warszawa 1974), *Dom na wzgórzu* (tłum. Jerzy Litwiniuk, Warszawa 1989), *Oko otchłani* (tłum. Jerzy Litwiniuk, Warszawa 2000), poza tym dramaty *Wertep o Herodzie* (tłum. Stanisław Edward Bury, „Zuстріч” nr 1/1991, s. 159–177) oraz opowiadania: *Wrzesień* (tłum. Zofia Głowiakowa, zob. *29 opowiadań radzieckich*, Warszawa 1967, s. 282–293), *Naprzeciwko okien* (tłum. Irena Rejt, zob. *Spotkanie na szlaku. Opowiadania 1966–1967*, Warszawa 1969), *Ojciec dobrodziej* (tłum. Zofia Gadzinianka, zob. *Zielona czapla. Opowiadania 1969*, Warszawa 1971), *Przebłysek* (tłum. Elżbieta Raczyńska, zob. „Zwierciadło” nr 37/1974, s. 11–15), *Zielony świat* (tłum. Tatiana Hołyńska, zob. *Kanapa na skraju łąki. Opowiadania ukraińskie*, Warszawa 1986, s. 149–173), *Droga* (tłum. Elżbieta Raczyńska-Mraczek, zob. *Kanapa na skraju łąki. Opowiadania ukraińskie*, Warszawa 1986, s. 174–188), *Wieczór świętej jesieni* (tłum. Elżbieta Raczyńska-Mraczek, Lublin 1989).

<sup>7</sup> „W latach 1969–1979, kiedy Walerij Szewczuk nie był wydawany w Ukrainie i znajdował się na czarnej liście, w Polsce czytelnicy mieli okazję przeczytać pięć jego utworów prozatorskich. [...] Z perspektywy czasu widzimy tu swoisty totalitarny paradoks. Z jednej strony dostęp do twórczości Walerija Szewczuka, z drugiej – brak prawdziwych informacji

Prozę inspirowaną staroukraińską kulturą elitarną zaczął Szewczuk pisać właśnie w okresie owej wymuszonej emigracji wewnętrznej, pod wpływem rozwijanych wówczas zainteresowań naukowych i badań nad historią i kulturą ukraińskiego średniowiecza oraz baroku. Pierwsze publikacje jego utworów utrzymanych w tej poetyce ukazują się pod koniec lat siedemdziesiątych.

W ukraińskiej przestrzeni literaturoznawczej istnieje i wciąż powstaje wiele prac dotyczących twórczości Walerija Szewczuka, w kontekście interesującego mnie tematu wymienić należy monografię *Давньосвіт Валерія Шевчука: художня реценція старовинних літературних пам'яток* Hałyny Kosarewej, a także analizy Iryny Prylipko, Anny Berehulak, Switłany Kobets, Serhija Jakowenki i Ołeksandra Sołeckiego dotyczące znaczenia tradycji średniowiecznej i barokowej oraz strategii postmodernistycznych w prozie Szewczuka, do których odwołuję się w kolejnych rozdziałach książki. Niezwykle istotne w rozważaniach nad znaczeniem, jakie autor przypisuje przeszłości, są też monografie innych ukraińskich badaczy: *Художня галактика Валерія Шевчука* Ludmiły Tarnaszyńskiej (wydana w 2001); Romana Korohodskiego *У пошуках внутрішньої людини* (2002), *Знаки неobarокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти* Natalii Horodniuk (2006), a także wydana w Polsce monografia Anny Horniatko-Szumilowicz *Проза Валерія Шевчука традиційне і новаторське* (2001). Bardzo ważne miejsce w badaniach literaturoznawczych nad twórczością Walerija Szewczuka zajmuje dorobek Walentyny Sobol, badaczki z Uniwersytetu Warszawskiego. W artykułach naukowych analizuje ona związki twórczości Szewczuka z literaturą ukraińskiego baroku, określając jego prozę jako neobarokową<sup>8</sup>. Ważnym kierunkiem jej badań jest też analiza autobiograficznego cyklu tego autora, o którym pisze w następujący sposób:

Серед багатогранного доробку пізнього Валерія Шевчука особливе місце посідає його об'ємна – понад дві з половиною тисячі сторінок – автобіографічна епопея, твір, який викликає діаметрально протилежні оцінки. Центральна її

---

zarówno o skrajnie niekorzystnej sytuacji literatury ukraińskiej w Ukrainie w tamtym czasie, jak i o trudnej sytuacji, w jakiej znalazł się sam pisarz” – Валентина Соболев, *В. Шевчук і Польща*, op. cit., s. 238.

<sup>8</sup> Patrz: Валентина Соболев, *Неobarоковий театр прози пізнього Шевчука*, „Slavia Orientalis” t. LIV, nr 4/ 2005, s. 561–570.

частина окремим виданням постала найраніше (2002) і називається *На березі часу. Мій Київ. Входи́ни*, а потім творилися й поставали – із раніших записів, листів, документів, ранніх, недрукованих досі творів, – наступні частини [...], згодом уривки першої частини і фрагменти завершальної – в часописах „Кур’єр Кривбасу”, „Березіль”. Перша частина сімейної хроніки Валерія Шевчука під заголовком *Мій Житомир. Ха́та і рід* з’явилася пізніше за другу (*На березі часу. Мій Київ. Входи́ни*) і за третю (*На вступі до Храму*). Поки що маємо журнальний варіант першої книжки твору, друкування котрого тривас.<sup>9</sup>

Walentyna Sobol zwraca uwagę na ścisły związek cyklu autobiograficznego z twórczością prozatorską Szewczuka, w której występuje wiele zawołowanych motywów z jego życia<sup>10</sup>.

Twórczością Walerija Szewczuka zajmuję się od dość dawna; moje badania dotyczyły przeważnie zagadnień oscylujących wokół tematyki *sacrum*, symboliki czasoprzestrzeni, motywów drogi, domu i wędrowca, a także inspiracji filozoficznych, w tym egzystencjalistycznych w jego prozie. W nielicznych tekstach poruszyłam też kwestie motywów historycznych i roli przeszłości w powieściach i opowiadaniach Szewczuka, w tym znaczenia, jakie odgrywa w nich tradycja ukraińskiego baroku; podejmo- wałam też próbę analizy topografii symbolicznej w wybranych utworach. W niniejszej książce odwołuję się do kilku z tych artykułów i wykorzystuję ich fragmenty<sup>11</sup>, jednocześnie uzupełniam je o nowe treści i pomi-

<sup>9</sup> „Wśród wieloaspektowej twórczości późnego Walerija Szewczuka szczególnie miejsce zajmuje jego obszerny, liczący ponad dwa i pół tysiąca stron, epos autobiograficzny, dzieło, które spotkało się z diametralnie różnymi opiniami. Jej środkowa część ukazała się najwcześniej w odrębnym wydaniu (2002) i nosi tytuł *Na brzegu czasu. Mój Kijów. Początki*, a następnie powstały i były opublikowane na podstawie wcześniejszych zapisów, listów, dokumentów, utworów wczesnych, jeszcze niepublikowanych – kolejne części [...] fragmenty części pierwszej i fragmenty części ostatniej – w czasopiśmie „Kurier Krywbasu” i «Berezil». Pierwsza część kroniki rodzinnej Walerija Szewczuka, pod tytułem *Mój Żytomierz. Dom i rodzina*, ukazała się później niż część druga (*Na brzegu czasu. Mój Kijów. Początki*) i trzecia (*U bram świątyni*). Jak dotychczas dysponujemy publikowaną w czasopiśmie wersją pierwszego tomu dzieła, którego druk jest w toku” – Валентина Собо́ль, *Автобіографічна епопея Валерія Шевчука в європейському контексті*, „Волинь-Житомирщина” nr 20/2010, s. 150–151.

<sup>10</sup> Patrz: Валентина Собо́ль, *Новочасна сповідь чи традиційний щоденник*, „Слово і час” nr 10/2005, s. 31–38.

<sup>11</sup> Do wykorzystanych w książce artykułów należą: *Motywy historyczne w prozie Walerija Szewczuka. Tradycja ukraińskiego baroku*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” t. IV/2016, s. 547–562; *Микола Костомаров у творчості Валерія Шевчука*, „Слов’янські обрії” nr 9/2018, Київ, s. 411–419; *Hryhorij Skovoroda i tradycja ukraińskiego baroku w opowiadaniu Walerija Szewczuka*

jam wiele wątków i zagadnień niezwiązanych bezpośrednio z określonym w tytule tematem. Pomijam także biografię tego autora oraz szczegółową analizę stanu badań nad jego twórczością, gdyż opisywałam je w innych publikacjach i nie są one związane z głównym zagadnieniem omawianym w niniejszej książce.

Mam nadzieję, że zamieszczone tu szkice będą interesujące zarówno dla czytelników zajmujących się profesjonalnie ukraińską literaturą, jak i dla tych, którzy znają ją fragmentarycznie, głównie z tłumaczeń dostępnych w języku polskim. Jako że Walerij Szewczuk nie należy do grona autorów często tłumaczonych w ostatnich latach, jego nazwisko – w przeciwieństwie do głośnych nazwisk Jurija Andruchowycza czy Oksany Zabuzko oraz innych pisarzy należących do młodszych pokoleń – nie zajmuje w świadomości współczesnego polskiego odbiorcy znaczącego miejsca na ukraińskiej mapie literackiej. Chciałabym przyczynić się choć trochę do zmiany tej sytuacji; uważam, że twórczość tego autora jest jednym z najciekawszych zjawisk literackich ostatnich kilku dekad, a także – co postaram się pokazać w kolejnych rozdziałach – źródłem nurtów literackich, które rozwinęły się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych i są określane ogólnym mianem ukraińskiego postmodernizmu. Twórczość Szewczuka to wybitny przykład prozy elitarnej, głęboko intelektualnej, której wyrafinowanie samo w sobie przeczy rozpowszechnianym obecnie przez rosyjskiego agresora propagandowym opiniom o niepełnowartościowości ukraińskiej kultury. Właśnie obecna, wojenna sytuacja to jeden z powodów, dla których przygotowanie niniejszej książki uznałam za istotne, o czym więcej napiszę w kolejnych rozdziałach.

---

„У череві апокаліптичного звіра”, „Studia Wschodniosłowiańskie. Literatura i język” nr 3/2018, s. 123–139; *Символічна топографія як елемент постколоніального дискурсу в прозі Валерія Шевчука (на прикладі роману „Тіні зникомі”)*, [w:] *Літературознавство*, red. Сергій Пирожков, Анатолій Загородній, Галина Скрипник, Київ 2018, s. 119–130.